

ПІСНЯ ПРО ЗВИЧАЙНЕ

Ах, Ельзо! Ах, Ельзо!..
На серці печаль...
Ах, Ельзо! І сльози,
І сльози і жаль...

І вечір і зорі
Із тихим плачем
Втопилися в морі
Блакитних очей.

А очі, як жура,
Як дівчини сум.
Я пісню
Про вас
По світах рознесу...

Цей вечір рукою, як сон, обніма...
Юргісе! Юргісе!
Тиша...
Нема...

Вже спогад холоде:
Давно.. давно..
Загони. Загони.
Банди.
Махно.

Розкладка.
Загони.
Сніги... сніги...
Три дні із стремених
Не виймали ноги.

Три дні—три хвилини:
Вперед!
Вперед!
Співав: „до загину“!—
Ридав кулемет.

Ридав і сміявся
І сльози—смерть.
Революціє!
За тебе
Вмерти!

Ах, Ельзо!
І сльози і тиша німа,
А Юргісе далеко,
Нема...

Ніч.
У віконце

Місячний сніп.
Сон, чи не сон це?
Може ві сні.

Десь там тумани...
Кров.
Борня.
Отамани! Отамани!
Хлопці!
На коня!

Україна.
Степ.
За Вкраїну
Смерть—пусте!

За Вкраїну отамани,
Коні—вихорі...
Кров та кров,
Тумани тануть,
Зорі угорі.

Є таке місто
Червоноград.
Щільно і тісно
Будинки стоять.

Спогад холоне:
Давно, давно...
Банди.
Загони.
Махно.

Сонце над містом—
Гарячий дзвін.
Комуністи.
Латишів загін.

Щільно і тісно
Будинки стоять.
Є таке місто
Червоноград.

По степах вихорі.
По містах вихорі.
Революція!
Зорі вгорі.

По степах,
По містах
Багатьох Україн—
— Юргіс?
Він.

Ельзо, голубко,
Не плач, не ридай,
Вилитись пісні
Словами дай.

Пісня, як небо,
Як сонячний дзвін.
Виходить треба,
Що вбитий він.

Шлях до Полтави.
Балки і степ.
Банди.
Що банди?
Пусте!

Важко. Рушниця.
Шлях. Курява.
Серце—криця.
Вверх голова!

Нижня Ланна..
Давно... Давно..
Ураганом,
Ураганом
Налетів Махно.

Жовто-пиляву фіранку
Сонце нап'яло.
За тачанкою тачанка...
Весело!

Весело,
Весело до плачу...
Плач, Ельзо, плач...
Я тобі пісню зітчу

З рядків самих ніжних,
Зі слів самих грубих...
Вже не поцілує
Юргіс
Ельзу
В губи...

Скільки пішло—
Стільки лягло...
Порохом їхні тіла замело.

Спогадів бубон.
Давно... давно...
Ми не забудемо
Банди
Махно!

Є таке місто
Червоноград,
Щільно і тісно
Будинки стоять.

Сонце у небі
Ясним дзвінком.
Посеред міста—
Райвиконком.

Братська могила.
Бугор землі.
Юргісе! Юргісе!
І ти тут ліг.

Слово, як мідь!
Заклик, як мідь!
Вперед,
Вперед
Через трупи
Ідіть!

Ельзо, голубко,
Не плач, не ридай,
Вже моїй пісні
Надходить край.

Юргіс між нами
Залізний міст:
Він—комуніст,
Я—комуніст!

Пісня, як небо,
Як сонячний дзвін..
Виходить треба,
Що вбитий він.

Самий ніжний
Тобі привіт:
Скоро повстане
Залізний
Світ!

Очі, як жура,
Як дівчини сум.
Пісню про вас
По світах рознесу.

Щоб не забути
В останній час,
Як він боровся
І вмер за нас!

Щоб бути, як криця,
Твердим і впертим...

Революціє!
За тебе
Вмерти.

ДЕ-ФАКТО

Роман

Частина третя *)

СУПОСТАТИ

1.

Шаховою дошкою лежить тихе зелене передмістя, викресленими кварталами. Від поля що квартал, то й будинок із ганком, садочок з альтанкою і на городі червоні помідори. Обабіч соші трава росте. Під парканом де коза пасеться, де свиня сидить в сухій ямі й дивиться на перехожого, що час-од-часу проходить дорогою до міста, або з міста до села, на касарні. Що ближче до Трамвайної, то більше будинків. Кому доведеться шукати квартири, той довідається, що в будинках тих живуть чомусь переважно баба й дід. Там є етажерки з старими поживклими книжками, статуетки з розбитими носами й заслонки на вікнах. В кімнатах тихо, як і на вулиці.

Врівнобіж Трамвайній іде Олександрівська вулиця. До Трамвайної понад тротуар ряд шовковиць із сірим перем'ятим листом. В суху погоду на вулиці грудки й вибої поміж тротуаром і сошою. І на тротуар із вулиці ступаєш із задоволенням — це паркетна біла доріжка біля трьох блакитно-сірих будинків. Тротуар нагадує садову доріжку, — на білому червоними жаринами лежить листя з тополь, що стоять вартовими за голубуватими штахетами. І навіть, як на садовій доріжці, тут часто можна побачити хлопця й дівчину, чи двох хлопців, — вони проходять повільно з кінця в кінець, від кутка кварталу, де починається тротуар, і до другого кутка, — де кінчається. Та ще часто на камені біля хвіртки сидить сторож і поглядає на свиней, що пасуться в рові по той бік вулиці.

Хвіртка перед парадним забита наглухо. Над круглим — аркою — карнизом, над дверима по шрамах від букв, що колись вінком завітчували фасад, а тепер позбавані, — можна прочитати: „Сейте разумное, доброе, вечное“. Тут була семінарія, потім якийсь лазарет, чи ще щось, а тепер курси.

Попід шовковицями йде молодий червоноармієць. На ньому чиста зелена, вже поруділа на грудях, гімнастерка, зелене галіфе й кашкет. Високіх ромові чоботи м'яко стукають резинками. Вся постать ретельна, чиста і струнка. З розгорнутого коміра видно тонку гарячу шию і вона здається довгою од того, що червоноармієць голову держить трохи вперед і піднятою. (Вся увага його на голубуватому будинку). Розкрите обличчя з довгими до скронь поживтілими від сонця бровами, рівний, трошки виставлений вперед ніс і рисочка під узгір'ям щоки нагадують червоноармійця на плакаті між робітником та селянином. Зблизька можна пізнати Юрка — маленька ямочка на підборідді й рівчак на кінці носа, ті ж уважні невеликі очі з чітким широким прорізом, та ж зацікавленість і безпосередність у погляді, той же кріпкий густий загар і рухливість у рисах. Його хода тепер певніша, твердіша, і вся постать його висока здається збитою з густого, кріпкого і свіжого тіла.

Юрко входить на подвір'я між двома будинками курсів. На турнику плащаницею підвісився на руках якийсь худий хлопець, з одчинених дверей чути, як у залі хтось гвалтує чахоточну фісгармонію. За черво-

*) Дивись „Молодняк“ № 5, 6—7, 8, 9, 10.

ним хлівом по грядці ходить довгий рудий чоловік у толстовці. В нього здається болить спина, і він, не розгинаючись, широко переступає довгими ногами через кущі—він вибирає червоні помідори й дуже нагадує своєю ходою й поставою бузька.

Товаришок, побачивши Юрка, розтулює пальці й зіскакує з турника на землю. В нього приємний, хитро раклівський вигляд на обличчі:—Братишка,—мовляв,—і ти сюди?—свойський.

— Слухай,—звертається Юрко,—де тут подати заяву?

— А ти що, вступати думаєш? Закурити маєш?

Свойський братишка припав, із насолодою затягнувся і зкривився:

— Он де в садку, бачиш фрукт отой, то замісник завідателя.

Юрко пішов у садок, а як підійшов до грядки, „Фрукт“ піднявся, схопившись одною рукою за спину, запитав:

— В чім річ?

— Хочу вступити до вас на курси. Ось заява.

— Прошу,—простягнув Фрукт руку з рудими волосками на веснянках.

Юрко подав заяву, дивлячись у солоденьке обличчя з концентричними дужками по боках рота. Ті дужки мабуть колись були усмішкою й так застигли.—Відрядження у вас від комнезаму? Гаразд.

Фрукт знову нагнувся вибирати помідори, в Юрко віддав під козирьок і пішов до братишки.

Вийшли й посідали на камінні біля хвіртки.

— Ти на підготовчий курс думаєш?—запитав братишка.

— Атож. Скажи, що тут питатимуть. Я потерпаю, щоб не зрізали.

— А де ти вчився?

— Де вчився?—перепитав Юрко.—Вчився трохи в сільській школі, потім у панича, потім у кузні бити молотом, а найбільше в партизана одного орудувати зброєю. Ходив брати Варшаву.

— Ну й не взяв Варшави?

— Вирішив відступити... Так, як же—здам я іспита, чи ні. Мене оце літо вчив один розумний хлопець у нас у селі: підготовляв по математиці, по мові, ще там дещо.

— Це неважно—математика. Аби ходив Варшаву брати—та й приймуть. А на політиці ти трохи знаєш? Ну, там про Геную...

— Про Геную знаю анекдоти... От скажемо, як Чичерин козла викурив...

— Ну от, ще трохи конституції, та хто такий Ленин і Карл Маркс та й годі.

Юрко відповів серйозно:

— Конституцію я читав тепер, та й у Червоній армії ж був, ми трохи там засвоїли... Газети читав...

— Виходить, будеш на курсах. Таких тут бояться. Тут же все безпартійщина.

Юрко швидко зиркнув на братишку. Придивився до нього і сказав:

— Так я теж безпартійщина.

— Аби ходив брати Варшаву. То нічого.

2.

Ходив як п'яний.

Вчитися в місті! Хто може це зрозуміти? Вчитися у справжній школі, у справжньому місті, де вчителі називають на ви і все „прошу“... Такий фрукт, а до Юрка „прошу“... „будь ласка“... А потім вчитиме, розказуватиме й то не один він, багато вчителів—тільки вчись, учись і вчись...

Сісти за книжки й вільно—нікуди не спішити,—читати й читати. Приходити ранком до класи, сідати на парту й слухати. Входить учитель... А як він починає? Що каже?.. Коли б скоріш!

Тривожився, турбувався перед іспитом і проглядав книжки. Літом прочитав історію України Коваленка, а тепер знову проглядав і запам'ятовував роки. Знову проглядав конституцію і Курило. Прокидався вдосвіта й тоді вже не міг заснути. Світив лямпу й сідав до книжки. А ранком ішов до кузні, доковували з Стенком воза степовиків за двадцять пудів пшениці. Коли нагадував про курси за роботою, то ще більш вабили книжки,—так любити науку, так любити книжки можна тільки за роботою. Так тягнутись до школи може тільки голодний на знання хлопець, що побачив світ, що побачив багато незрозумілого й цікавого, що побачив людей з їхніми думками, міркуваннями і вчинками. Так хотілося бути добре грамотним, щоб узяв книжку і зразу все втратив, а потім би й іншим умів сказати, а то й слів не вистачає, і думка якась важка, як жорна.. Крутиш, крутиш їх рукою, а вони тільки гарчать і потріскують. Машину постав до них—підє так, аж пара з муки стане... А жорна в Юрка добрі. Скоро перемелюють—тільки подавай—все свіже, все нове, не заплескане, не задріпане початковими школами... Бачив, що важко, але казав собі:

— Поборю! Не я буду як не поборю, не Юрко Гармата!—І в час відпочинку витягав з-під залізак на полиці книжку, сідав на високу вісь і читав. Там, де тяжко було запам'ятати, заговорював із Стенком:

— Іван, ти не знаєш, що таке отношеніє?

— Як не знаю,—обзивався Іван,—отношеніє—це, як скажемо, тобі треба чого-небудь у повітземкомісію, ти йдеш у район і тобі дають отношеніє. Я сам брав отношеніє.

Юрко сміявся і казав, поглядаючи в книжку, що таке отношеніє. Потім питає пропорції, і Стенко знов казав по-своєму:

— Пам'ятаєш, ми Чухрайові робили воза,—трохи снасті було від старого, трохи нової—доводилось зістругувати, бо не було пропорції. Все має пропорцію... А порцію—це, брат, не всі мають... От ти як підєш учитись, то не матимеш порції. Ці пудики, що заробив за літо, швидко розійдуться.

І завжди Стенко зводив так на Юркове вчення. Одбивав.

* * *

А Вєпр казав інше.

Юрко не забуде ніколи, як прощався з Вєпром.

Їхній полк перекидали на південь. Юрко мав демобілізуватися з армії з-за здоров'я—захворів на гішпанку, відкрилася рана під лівою рукою... Залишився в шпиталі.

Вєпр усе влаштував і одвіз.

Між іншим,—Коля відстав десь од загону, багато партизанів розгуртувалися по полках, багато розійшлося по домівках, а деякі полягли на кручах Волини. Тільки троє їх було вкупі: Юрко, Вєпр і Тагіро. Тагіро тепер радів,—знав що їде до Криму, все казав:

— В Криму сідєт. У мене дома,—да я їх сам вигоню! Шваль! Да за мене гори постоят, за мене Крим...

Він весело співав, говорив голосно, жваво й помахував на південь кулаком—ми їдьом, їдьом освободять от вас мою родину... Подумай, Антоша! Подумай: когда ми будем подходить к Криму... Как понюхаю я тот воздух, как увижу море, татар. Да я зубами буду гризть врага... ногтями... ех!

— Ну, браток, поцілуємось в-останнє,—сказав Вєпр у шпиталі. Сьогодні ми вирушаємо з цього міста... Так ти пам'ятай!—Вєпр замовк,

прикусивши тоненького й коротенького вусика... Пам'ятай—Вепра і знай: засядеш у селі—амба тобі. Струхнявієш... висхнеш... А шкода—дух у тебе є... Знаєш, Юрко, вчитися б тобі, тепер тобі вчитись... Оце твоя дорога... Ну, прощай. А лихом не згадує, бо почую здалека й тоді до стінки.

Поцілувались, і Вепр через хвилину мигнув конем понад вікна. Юрко бачив у вікно, як їздець зник за поворотом вулиці і враз так стало самотньо й наче страшно без Вепра. Може й не доведеться бачити більше ніколи, бо Вепр і адреси своєї не дав, він не мав її ніколи. Змалечку наймитував по людях,—підріс, не хотіли брати, бо дуже був збиточний.—Виріс—боялися. І зненавидів Вепр село, зненавидів його тупе боязливе обличчя,—ховалось воно від Вепра, ввічливо не давало роботи рукам, ввічливо й чемно оберегало свій спокій. Пішов тоді Вепр на Катеринославщину, на Донбас, в Юзівку, а як почались бойовиська—у перші лави став і там знайшов свою долю. „Це по моїй душі“... Тепер зник у провулку й наче не стало в Юрка старшого брата—сам тепер, зовсім сам. Може швидко покладе Вепр свою буйну голову десь у лісках, під бандою, і там буде кінець його бентежному життю...

* * *

Віяли дужі березневі вітри. Ще голий ліс гудів і потріскував. З-між хмар вибивалося сонце й сушило землю. Болотяні стежки присихали і гнулися під ногами, як пружинні. Пахнуло ранньою весною, мохом і безрезою...

Юрко ходив до стосів.

Приходили з Антоном раніш усіх і підкладалися з пилкою до великого дуба в два обхвати. Коли вже дерево шуміло верхом і, важко ламаючи гіляки сусідніх дубів, одчахувало цілі стовбури й вибухом гупало об землю,—починали лунати голоси то сходились до стосів люди.

— Помагай бі,—гукав дядько, здіймаючи свиту.—Вже поклали одного... Ранні птиці!.. Потім хтось обзивався з другого боку... Гамір простилася по дільниці, уривки пісень, бо за пилкою співати не будеш,—і раз-у-раз гупали об землю з тривожним рокотом дуби. Потім сідали полуднувати. Розкладали на свитах хліб, цибулю, сало, іншим виносили обід і вони шумно їли його з вовчим смаком. Тепер частіше перегукувались і підходили одні до одних, щоб кілька хвилин погомоніти.

Недалеко від Юрка Сиденків Остап із сестрою, з братом. Йому років понад двадцять п'ять. Сам отого українського складу, що так і не занадто високий, і не занадто м'язистий, а взагалі—полюбуйся на нього.

Остапове минуле цікаве й неясне для Юрка. Остап робив у дядьків, ходив до стосів і разом учився.—„Пробивався в люди“. Був писарем, зник із села на кілька років, а в дев'ятнадцятому викладав математику в Києві в якомусь університеті... може то тільки чутки... Але всі знали, що Сиденко вивчає філософію, що в нього в комірчині лабораторія, що він там завжди проводить час з якимись спробами, рахунками, приладдями. Всі знали, що до парубка з густою полькою на лобі, до парубка, що ходить по заробітках, часто заходив попів панич,—а панич скінчив два університети—часто заходив і просиджував у нього цілими годинами. Велика дядьківська сила закладена в Остапові. Може тому він і вернувся в село й тепер ріже стоси та ходить колоти дрова на млин до паровика.

Він красивий, спокійний, у високих чоботях, буває в просвіті й гостро посміюється над просвітянами та над сільською інтелігенцією. У фізичній роботі він має задоволення, і навіть коли втомиться, обличчя йому сяє спокоєм і розумом.

На зборах комнезаму свої балачки пересипає дотепами й філософськими думками, й оті філософи, що їх згадує Остап, стають перед селянами зрозумілими й ясними, наче то сказав якийсь дядько з бородою, з люлькою. Остапа любить село—воно бачить у ньому свого генія, що не зрікся його, залишився таким, як був, не зрадив.

На зборах КНС вичерпана повістка денна. Тоді вже дивляться на Остапа. А Остап:

— Що ж, тепер може нащот веселого, може нащот Саваофа?

— Почни...

Остап починає... і ця вже повістка не вичерпується.

В часи революції часто в село попадали по одному й по два люди у шкірянках і звільна заводили балачки на різні теми біля потребики. Коли в гурті був Остап, дядьки погоджувалися:

— Та воно так... це ви дійствительно правду, але якось воно не тее...—усміхались і поглядали на Остапа. Остап мовчав і слухав. А потім, як комуніст, розійдеться занадто—Остап його стиха з-між людей запитає що-небудь незначне, але той відразу відчує, з ким має справу. А дядьки зараз у кілька голосів:

— А, да! Це він правильно—як ви на це скажете?

Товариш у шкірянці зразу одтягує, думаючи щось, і повільно, в-голос розбираючи питання, потім іде по питанню наче по рейках—ось уже став, торкнув, поїхав, а Остап стрілку—мах і перекинув. Та й на тупик...

Тоді сільський філософ починає сам розбирати:

— Я думаю отак...—починає він, а як розговориться, чоловік у шкірянці задки сідає на стола й наївно махає ногами:

— Так, так... це справді так... Я, бачте, не прийняв до уваги...—і посміхається.—Вам тепер зрозуміло?—питає селян.—Цей товариш з'ясував досить ясно... Тільки от що до... я не згодний з таким от міркуванням...

Остап ніколи не каже промов. Він розмовляє в гурті, але його балачка не забувається.

Юрко раз у полудень підійшов і ліг збоку Остапового місця. Курих після їжі. Всі троє їли сало, хрупаючи цибулю.

І почалося Юркове знайомство, а може Юркова й доля з філософії.

Юрко сказав тоді:

— Смачно їсться після того, як попотягаєш до півдня пилкою.

— Правду кажете, товаришок,—сказав Остап.—Поробиш, та й поїси й почуваш себе паном.

Юрко подумав і відповів:

— Та де там. Он, як я служив у Крежмінських, так вони, бувало, перебирають стравами, скнидіють, їдять якісь солоденькі бурячки з м'ясом і бігають за стайню.. Здихляки такі! Все жалуються—бжух, болі, хі-хі... А тут як пожереш цибулі з салом, та й здається, землю перевернув би.

— Щастя людини залежить од того, який в неї отой самий бжух, сказав філософ.

Юрко зацікавився: „Як це: сказав філософ? До чого це він сказав і кому сказав?

— А як він звався той філософ?—жваво запитав.

— Емерсон,—сказав Остап.

— Що ще сказав той філософ?—запитав Юрко й сам подумав, що запитав безглуздо.

— Я вам можу дати прочитати, він багато дечого розумного казав.

Юрко згадав, що в нього була книжка „Сократ и его время“ і повідомив про це Остапа...

Остап, слухаючи Юрка, дивувався з його випадкових знань і питав, де він учився. Юрко сказав, що не вчився сливе зовсім, а тепер хоче вчитись, та не знає як це почати.

Потім Юрка Остап запросив до себе. Юрко прийшов. Прийшов і другий раз, і потім багато свого вільного часу Остап віддав на те, щоб приготувати хлопця на підготовчий курс педтехникуму.

Юркова здібність і жадоба радували й задовольняли Остапа. Він діставав десь і давав потрібних підручників, садовив Юрка в своїй лабораторії і, зрідка відриваючись од роботи, розтлумачував ясно й барвисто незрозумілі місця. Юрко налету схоплював кожне слово, кожну думку жваво сприймав і, дещо обминаючи, дещо знаючи по-своєму, за літо підготувався і тепер очікував іспитів.

3.

Вранці сидять азіятами на підлозі на солом'яних матах. Інтернат.

У вікна світить сонце—миле сонце на інтернатську нужду, холод, бруд і пляваки. (Хтось вносив пропозицію: треба санітарну комісію. Будуть швидко збори—виберуть).

Зранку анекдоти, тому що нема де вмитися і—сонце, а вночі під ряденцем було холодно, тому добре по-турецькому підобгавши під себе ноги, сміялись проти сонця і забували, що треба вставати.

Братишка—це хлопець із передмістя. Його мати пече курсантам з їхньої муки гливкий хліб і вдома в нього скучно, бо братишка не може довго бути без хлопців, не може не розказувати про те, як він заклався і випив на базарі півкопи сирих яєць, як він підчепив дівчину з фармтехникуму... Братишка не може всидіти вдома. Тому він рано-рано, ще тільки хлопці починають перегукуватись з-під ряден, тільки починають сперечатись—кому чергувати,—приходить до інтернату, розкланюється з дверей, ворухить губами—лукаво!—зараз щось скаже. Лице в нього розплилося, ніс майже розтікся поміж щоками, а сірі очі під білими віями такі своїські,—кепкуй над ним, він сміятиметься і сам чудакуватиме, а потім розсердиться, накричить багато чогось „розумного“ з книжок, а ще потім заспіває „оправдательним тоном“, вигнеться, зламається, витягне й тьохне довгими руками і програє „умірающего лебедя“. Братишка Серьожа захисник усіх і кожного на зборах, послугує по-ведмежому. Приносить яблук, моркви і „Природу и Люди“... Братишка дружить один-два дні, а потім бере другого під руку й, нахилиючись, шепче, ворухить губами без звуку—недоказане обурення—і жалується.

— Ох і братишка ж... Слухай, Сергію, а ну покажи, як читає лекцію Рокотаху!

Рокотаху—це той фрукт, що зустрів першого з жерців науки Юрко.

Він увесь сухий, з посмаленим волоссям, високий, ходить тихо, як кішка, носить із собою всюди конспекти: з 1908 року точних наук і з 1918 по суспільнознавству. Як читає про „Слово о полку Ігоревом“, то захоплюється словом „рокотаху“:

— і струни йому славу рокотаху. Ви чуєте—поезія!—Ро-ко-та-ху.

Братишка показує, як читає цей „фрукт“, — ходить трошки зігнутий в поясі, вітається солодко, потім ступає з краю у край, торкаючись підлоги спочатку підбором злегенька, наче боїться, що його хтось підглядає, після підбора торкається підлоги задня частина підметки, а потім уже носок. Ходить так, наче в нього черевики округлі знизу, як кусочки обода з поламаного колеса. Коли доходить до „рокотаху“, наближається до старої семинарської катедри й тихо вкрадливо сідає, впираючись ліктями в попітру.

Так, Сергій чудово показує.

Хлопці сміються, а він тільки ворухить рухливим ротом і смикає одним боком.

Зранку сидять азіятами.

Вмиваються біля криниці. Глибоченна. Відра падають — насоса збавили. Сергій стає рака й лізе в криницю. Чого йому? — Просто — свійський хлопець.

Тупають, борються. Потім ідуть дізнаватись, чому не буде першої лекції. Хтось серйозно зауважує, що Ігнат Юхимович — „лектор по арифметиці“ — виїхав. Хтось каже, що він хворий, а циничний Серьожа стверджує, що лекція не відбудеться через те, що в Ігната Юхимовича „половое безсіліє“. Може бути, що Сергій і не помиляється.

Організували кухню в хліві. Ідуть пити чай. Половина зайців. Вони морочать рахівника, допитуються, чи вже вийшов їхній строк — той дав редьки, той надолужив цибулю, той вскочив увечері в баклажани на сусідньому городі і вніс чверть пайка... Снідають на дворі, в чергу стоять до вікна і просять тихо чергову по кухні:

— Марійко, ти ж долий... ну, трошки... Хватить! Чого не хватить?

Кандьор Іванович — на сніданок.

— Дай хліба.

— Слухай... — кривиться досадливо товариш.

— Що слухай, в тебе ж багато... Колективіст, називається!

У пролетарському вузі тоді ще не було фрази: „Іди ти до чорта з своїм колективізмом“. Справа в тому, що на курсах заснувався колектив комсомольський (осередок без права прийому в члени). Але хлопці в голові в себе посилали до біса і скривлено відламлювали кусок хліба.

Тільки Кость Овіч, оставляючи зайцеві чверть миски кандьору, казав:

— Ти знаєш, що це ти п'єш мою кров? Оце кров моя — цей суп. Ти розумієш? Другий раз не дам. Я тридцять верстов ніс пшоно, щоб внести пайок, а ти просиш.

Але Кость Овіч зовсім не такий, як усі: це хлопець із тонким витягнутим наперед обличчям, із сірим йоржиком, курносий... в нього тонецька жвава постать... Врешті хіба в цьому справа. Кость Овіч хлопець із жаром, із криком, із жартами. Свіжий і сміливий на слово: не піддається впливам і з ним тягатимуться, як прийматимуть до комсомолу. Вчительці „по комунізму“ (історичний матеріалізм — чомусь на підготовчому курсі — кустарним чином: історія, конституція) він каже:

— Мар'є Модестовно, у вас щось чорне... — і протягає руку до склерозного обличчя, щоб зняти в петербурзької курсистки мушку зі щок.

Так. Костя люблять хлопці — цікавий товаришок. Люблять дівчата. Кость із них насміхається, мучить, лається і гуляє в-жарт по тротуарі в пізній вечір. Гуляє й насміхається до ночі. Дівчата ще люблять за втомлено-обвислі віка очей — вони такі великі Костьові повіки, наче він засипає... і враз шпигне:

— Тітко Мокрино,—до грубої прищуватої курсантки з села Конячий Пуп,—тітко Мокрино, ви чудово танцювали сьогодні наурську.

Дівчина до сліз образиться, але не викаже цього й потім безнадійно й боязливо дивиться на Костя з-за плечей, або як інша—крутить руки й борикається. Кость тоненький, легенький. В Костя ще брови йоржиком дуже високо накреслені, а може це здається од того, що обвисло-стомлені повіки. Костя всі люблять, але до комсомолу вступити йому буде не легко. А там хто його знає, може побоятися, бо Кость перший оратор...—так думають про Костя.

Потім після сніданку вчитель по укрмові просить хлопців переносити з його города буряки. Город за містом. Не так далеко... Правда — буряки ще викопати треба, мішків кілька буде... з десятків. Так. Після роботи у вчителя обід і стереоскоп із рельєфними картинками. Потім хлопці хваляться до вечора й на другий день за кандьором.

Увечері читають і просять одне одного мовчати. Дискусія неминуха. Про те, в чому колективізм: чи в тому, щоб дати спокійно вчитись, чи в тому, що один-два... меншість своїм читанням пригнічує „масу“. Тоді ті, що читають, ідуть на тротуар, схожий на садову стежку з жаринами червоного мерзлого листу. Лист потріскує під ногами, в місті вогні. В кімнатах дівчата: одна є гарна, Зоя—читає. А тітка Мокрина на камінцях сидить.

— Тітко Мокрино, заспівайте романса!—в розпачі знущується Кость. А тітка Мокрина регоче й пискливо виводить один рядок зовсім не маршовим темпом:

— На сонці оружьєм сверкая..
і знов регоче.

Кость до краю в розпачі. Він ненавидить тіток, що танцюють наурську і співають романси. Він в'яло каже:

— Це так співають у вас у Конячому Пупові,—помовчить і сміється.

А десь за містом живе русява курсантка, дочка рахівника. Побачити б її.

Бувають події: на вулиці з'явиться циган із ведмедем і чоловік із кинджалами. Чоловік той сумно тискає в горло собі шість кинджалів.. Бувають збори—дуже галакають, кричать і багато говорять про соціальне становище. Кому бути на курсах, кому бути в інтернаті, кому в правлінні кухні, кому бути в ревізійній комісії—соціальне, соціальне, соціальне становище!

Це дуже смішно; всі голодні, трохи не босі, а то й зовсім босі, очі позападали, обличчя постягували—і копаються один одному в соціальному становищі. Недарма Кость, до кінця втомившись на зборах, каже без усмішки:

— От було б добре, коли б у людей не було зовсім соціального становища. Набридло.

— А чого ж ти стільки різався за нього?

Кость тимчасом подумав після своїх слів і всміхається.

Йде академічний рік.

* * *

Ранками сидять, як турки; снідають із дискусіями про колективізм, розбирають соціальне становище, копають города й носять бараболу у хлів до Рокотаху. Слухають лекції по конспектах з 1908 року... Значить, пора вступати до комсомолу.

Як перегорало бентежні дні, як ущуhalo, як сходилися в колективі, де є кухня й інтернат, безпартійщина—вчителі, що боїться комсомольців

і тих, що ходили брати Варшаву, — тоді подавали заяви в комсомольський колектив хлопці з сіл.

Оформляли справи.

— Треба оформити своє соціальне становище.

— Я вже оформився.

— Оформляюсь.

В комсомол ішли... оформлялись.

А врешті чорт його знає. Були такі, що підводили підсумки комсомолом, а не оформляли своє походження, півтори десятини й перисту свиню на дворі—комсомольським квитком. (Свиня худа й ні біса не варта).

От Юрко:

— Підчитаю трохи та й запишуся в комуністи.

А потім почався його вступ до комсомолу.

4.

Юрко нахрапом кинувся на науку. Інші не могли взятися. Такий буває настрій, не можеш узятися. Сядеш за книжку, а збоку сперечаються. Заслухаєшся, кинеш слово, потім кинеш книжку... Вдариш об стіл:

— Нічого схожого! Так не можна запевняти, що те-то й те-то!

Або в коритарі сміються дівчата. Чогось згадаєш, що голодний. Думаєш: що, сто чортів його матері, хіба я не можу відпочити?—і відпочивають од голоду й від балачок.

В Юрка це не так. В Юрка наука—це нове й цікаве. Це захоплює. Юрко наробив зошитів для конспектів і для записок незрозумілих слів та нових понять. Зошитки—це радість. Юрко читає Гортера...

— Ти читав Гортера? Це зовсім інше від того, що кажуть... Наприклад, робота на заводі й думання... Ти розумієш, думка від того, що ти робиш... Словом...

Юрко записує назву кожної книжки, що прочитав. Цей список—теж радість. Якесь суперництво з собою, хочеться чим більше прочитати, а до того з кожної книжки так багато нового: Гортером оперував півроку в усіх балачках і виступах. До якого-небудь селянчука казав:

— Ти так говориш про любов, наче стоїш у попівському відношенні до сільсько-господарського виробництва.

А той після такого аргументу замовкав і зрікався сперечатись:

— Ет, що з тобою балакати.

Юрко вчився запохаливо, і наука посувалася спірно. Навіть по випадкових знаннях він якось по догадці підтасовував сюди ж те, що стосувалось до даної категорії понять. Йому добре давалась метода світорозуміння,—різниця категорій.

Тому вже серед зими, Юрко орієнтуючись трохи в політиці, знаючи військові справи громадянської війни, швидко сприймаючи прочитане і прослухане зі жвавими, іноді смішними, але цікавими запитаннями,—викликав до себе повагу.

З осені ходив у червоноармійському. Потім купив собі сатинову чорну блузу, як поїхав і підробив трохи на селі за зимову перерву. Чорна сорочка йому дуже пасувала. Він її заперізував ретельно поясом і клав на ніч під подушку. Рудий Ксенін півшубок при галіфе робив його високу постать хорошою і бравовою.

* * *

Головний комсомолець голосно цмакав губою. Це його істотня ознака. Він утягав правий куточок рота між зуби, ворухив ним, наче недавно їв курятину й зараз вичищає ясна. Це була звичка в головного комсомольця. Смикав щокою, наче казав:

— Так, я розумію. Це для мене пустяк—вирішити справу.

Цмакання було маскою байдужого вигляду й непосередності.

— Бачиш, як я цмакаю. Виходить, для мене не грає ніякої ролі, в який бік вирішиться справа.

Маленькі очі на великому сірому обличчі дивилися завжди кудись убік, а великі рівні аж до підборіддя щоки й затиснутий запалий рот нагадували обличчя старої жінки.

Головний комсомолец, низенький, у козушку, завжди з книжками, завжди спішить, добре вчиться, безбожно плутається в марксизмі і хрипко одним горлом сміється.

Комсомольці ходять окремо гурточком і шепчуть. Зрідка можна побачити, як маленький гостроокий кругленький техсекретар стоїть де-небудь за дошкою і записує щось у книжечці. Комусь буде „накачка“, або про когось поставлять питання на якомусь правлінні.

Головний комсомолец Нечипір Кирилюк, сам досить начитаний, дружить із „пацаном“—техсекретарем Перебийником. Тому Перебийник звисока дивиться на таких як Костя та Юрко, й називає їх задириками й сумнівними.

Є ще комсомолец Петрик, щупленький з інтелігентним обличчям і кривим носом. Ходить у синій блузі, гарячий, ораторствує на зібраннях вишукано й гостро, очима блискає і приморгує.

Це трійка.

Кирилюк каже:

— Я люблю адміністративно-комсомольську роботу.

І правда. Навіть маленький колектив почуває вже руку адміністратора-комсомольця. Сильний хлопець Кирилюк. Тактовний і авторитет має... Тільки Зоя грюкнула дверима йому перед носом. Грюкнула саме тоді, коли грала молода комсомольська кров і хотілось ходити по тротуарі, схожому на садову доріжку...

На другий день Кирилюка „брав на цугундер“ Мусов. Мусов—старий комсомолец, трохи контужений на польському фронті, дячкуватий, грубий, смішно танцює в інтернаті матльот. Мусова люблять—він веселий, одвертий, чудакуватий. Він перший завів слово „комсомолята“. Зразу дивно здавалось, але любов Мусова до комсомолят налила щирим і радісним змістом це слово, і всі звикли.

— Комсомолята, товариші! Ви ж комсомолята! Чого ж ви, як гробовщики, копаєте один на одного... Он у нас: двадцятий рік... Секретар без довгих балачок:—Скверно, товариші комсомолята, нашим республікам. Жмуть кругом... Хто проти поляка на фронт?—І от, дівчата, хлопці, до столу—лиши! Аж мені мурашки по спині—яке прекрасне наше минуле. Там, брате, не копали... Револуція вся прекрасна своєю людяністю, прямою... від буржуя і до комсомольця—всі просто й одверто. Грудьми на груди... Чого цмакаєш, Кирилючок? А жаль мені нашої ячейки! Розпорошило. Секретар, як раз, першим ліг. Талановитий прекрасний хлопець був: як намалює плаката, так за душу хватає... Убили.

Так оцеї Мусов сміявся з Кирилюка:

— Одшила Зоя... То нічого, підсядь до Мокрини. Га-га-га... Мокрина танцює гарно.

Кирилюк бере Мусова за гудзик чорної витертої шинелі:

— Я маю тобі щось важливе сказати,—й одводить у бік од гурту комсомольців і позапартійних.

А там робить обличчя чисто-комсомольським, із косими поглядами на гурт. Щось тихо говорить. Тоді Мусов одступає на крок і нагинається, наче для боротьби, дивлячись Кирилюкові в очі, він голосно на весь коритар говорить:

— Ах, ти ж дурень пацанкуватий! І ти мені смієш казати, що я дискредитую комсомол?! Я дискредитую комсомол? Це здорово, браток, здорово! Це ти себе комсомолом вважаєш?

— Я секретар колективу... Мене вибрала ячейка, я за неї підписуюсь, а ячейка це складова частина нашої спілки.

— Ну й що ж. Як секретаря ячейки відшила гарненька Зоя, то це значить, що Зоя відшила всю ячейку і весь комсомол?! Чудак!.. Га-га-га—сміється Мусов,—і він сміє мені казати, що я дискредитую комсомол?!

* * *

А як почалась чистка інтернату, Зоя мала біля свого прізвища у списку питальник...

Інтелігентка, сестра вчительки, на утриманні...

В залі накурено, повно, гамірно. Дзвінок раз-у-раз істерично зверескує і стає на півхвилини тихо.

— Далі по черзі Зося Музевич... ц... ц...—цмаєє низенький сірий з обличчя Нечипір.—Я вважаю, що Зої не місце в пролетарському інтернаті... ц... ц...—смикається складками щока...—ц... це значить: викинемо безперечно, ви ж розумієте... вона інтелігентка... до Музевич не прищеплюється побут нашого юнацтва... Вона в інтернаті живе не з бажання жити в колективі—вона навіть жаліється на інтернат—що холодно, що важко...

— А хто ж радується з цього!—кидає Юрко обурено й це ламає стіну того спокою, що становить головний комсомолец. Збори починають шуміти.

— Всі живуть не з бажання, а з необхідности!.. Нахабство!..

Зоя тоненька й стройна стоїть на тлі вікна в подвір'я, і обличчя її в тіні... Всі поглядають на неї і її скромне мовчання викликає все більше обурення.

— Це ж демагогія—встає Кость Овіч.—Нащо ви це балакаєте, шановний товаришу? Що ви хочете заставити оту нещасну вчительку наймати сестрі квартиру? Ви знаєте її оклад? Вона його одержує? Чи може викинемо Зою Музевич із школи? Чи маємо на це право?

— Д-р-р-р... н-н-н-н...—обурюється дзвінок.

— Прощу тихо... Слово має товариш Петрик.

Петрик встає. Закидає шевелюру над маленьким смуглявим обличчям... обводять очима аудиторію, витримує павзу й починає:

— Реорганізація школи з буржуазної на пролетарську це ціла проблема останнього моменту... Як перебудовується наша школа? Вони перебудовується з боєм—це важка справа. І коли після Музевич останеться порожнє місце не тільки в кутку біля вікна, де стоїть її тапчан, але й на парті—то це буде... біль пролетарській школі від пролетарського ланцета, що розрізує рану... Зоя Музевич—це тип індивідуалістки міщанського пошибу...

— Не „мудрствуйте лукаво“!..—кидає Юрко... А за тим встає.—Чого ви замовляєте зуби всякими проблемами! Тут ми розбираємо справу Зої Музевич і нічого накручувати проблемами. Я, наприклад, не слухаю ваші підтасовки з ланцетами... Так як ви, говорили ті пани, що я в них служив, а потім стріляв їх...

Петрик уже сів у ряду під стіною на дерев'яному дивані між Кирилюком і політкомом. На цій же лаві—Мар'я Модестовна й Перебийник. По останніх словах Петрик вихвачує з кишені хустинку, кидає руку до рота, зіскакує з місця і кричить, чомусь по-русьському, до залі дзвінком високим голосом:

— Ето от'явленная контр-революція!—й вибігає в двері, зачіпляючи коліними за коліна.

Після хвилинного мовчазного здивовання зала розлягається сміхом...

— В чому ж контр-революція? В тому, що стріляв панів?—з претензією вигукують хлопці до лави під стіною.

Юрко стояв, зігнувшись, щоб упертись руками в парту. Дивився злісно з призириством з-під лоба, а як усе замовкло, вів свою промову далі, тільки вже спокійніш. Він говорив, що Зоя перебуває на утриманні члена профспілки... Що вони теж готуються бути вчителями, що Ленин казав про вчителя...

Про контр-революцію й не згадав.

Зоя зісталася мешкати в інтернаті.

* * *

Ревізійна на кухні робила обслідування. Юрко був у комісії. Носився з папером, розписками, з рахівницею. Переважував, а потім ночами сидів над паперами й дошукувався курсантських копійок... Тоді робив доповідь на перевиборах. Не хватило 12 фунтів сала, кілька пудів муки, грошей. Виявилось, що Деревлюк давав обіди правлінню зовсім іншого гатунку в себе в кімнаті при кухні... Словом—Юрко після доповіді знову вислухав про дискредитацію комсомолу і про контр-революцію...

А на другий день почав вступати до комсомолу: подав заяву. Одвідував він комсомольські збори з першого дня об'єднання комсомольців у колектив...

Після зимової перерви перевибрали бюро. Вилетів Петрик, хотіли викинути Кирилюка, але то хотіли наївняки й ті, що не зважають усіх даних своєї перспективи. Кирилюк залишився в бюро. Ввійшов до бюро замість Петрика Мусов.

З других педкурсів перевели кілька комсомольців. Колектив став ячейкою. Взяли курс на втягання молоді. Комсомольський захват, комсомольські будні повіяли бадьорим духом по залах і класах...

Розбиралися заяви.

5.

Політком—нікому нічого не винна людина. Він із козаків, але козацького в нього тільки лампаси на галіфі. Низенький з крюкуватим носом, синім, одмерлим. Ніс його—це його трагедія. І на засіданні в лекторській, коли говорить політком, нахилившись над столом, Мусов непомітно водить по столу цигарницю на той випадок, як капля, що висить на синьому кінчику, впаде додолу з політкомового носа. Лачижников,—прізвище політкомове,—викладає політекономію, прислухається, що говорять курсові авторитети і з пошаною ставиться до Кирилюка. Лачижников любить посидіти в гурті курсантів і покурити з ними, а Кирилюк цієї риси не любить у політкома.

Юркову біографію читає Перебіійник. Він однотонно, як псалтир, пробігає сторінку, притишено спішить на тих місцях, де говориться про похід на Варшаву...

— Чого вступаєш у комсомол?

— Як чого?... А чого б мені не вступати?

— Що робив батько?

— Там же написано:—горшки ліпив.

— А дід?

— І дід горшки ліпив і прадід...

Питань більше немає. Кирилюк цмакає, вставившись у книжку протоколів, але Лачижников не розуміє цього цмакання. Він каже:

— Ну, що ж—хай буде комсомолець.

Всі мовчать, бо Кирилюк теж мовчить. Але слово за ним.

— Справа в тому, що Юрко... він хороший хлопець, але я вважаю, що йому ще треба повчитися комсомольській дисципліні... Помічались випадки дискредитації нашої спілки...

Мовчанка.

— Де дискредитація?!—питає Юрко.

Політком виступає російською мовою і впливово:

— Вам, як синові працюючих, треба любити комсомол... Це організація тої молоді, що стоїть всім серцем за визволення світу, за поліпшення долі й господарства союзу... Да... комсомол треба любити... Це повинно бути вашим рідним.

Юрко образився. Аж у грудях запекло: йому начитують про визволення, про те, що треба любити комсомол...

Мусов протестує проти Кирилюкової пропозиції... Кирилюк впирається і політком тоном вибачання радить Юркові:

— Побудьте поки—що так. Ходіть на збори, а там і станете комсомольцем... це не втече.

Юрко схвачується.

— Ви мене не приймаєте до комсомолу?! Та, бісового батька, кого ж ви тоді приймаєте? Що це за комсомол, що своїх не впізнає?! Що ж я буржуй, скажете, чи що?! Я цього не розумію ніяк. Як це мене відшити від комсомолу?!

— Просимо не підвишати тону. Оцеї виступ зайвий раз підкреслює, що ви не знаєте дисципліни. Вам, товаришу, треба ще повчитись бути комсомольцем... Хто за мою пропозицію?—встає Кирилюк.

Бюро голосувало. За Юрка був тільки Мусов.

Юркові ще треба було повчитись бути комсомольцем. Бути комсомольцем треба вміти, це Юрко побачив добре. Треба набути комсомольської праведности, а потім уже вступати. Просто воякою, просто більшовиком бути не досить...

Але...

Загальні збори не ствердили протокола в цьому пункті, кривно образивши тим бюрівську амбіцію.

Цим було порушено навіть комсомольські правила прийому до спілки. Коли прочитали протокола—хлопці, що поважали в Юркові бойового червоноармійця і гарного товариша, хлопці, що не одривалися від свого господарства і просиділи на ньому революцію, що жили разом з Юрком і знали його наскрізь, тепер здивовано переглянулися, а Сергій викрикнув:

— Все таки, за що Юрка відшили?..

— Ніхто не відшиває, товаришу,—сказав тихо Кирилюк, готуючись закінчувати збори... Прошу тихо.

Але збори вже шуміли. Посипались обурені здивовані репліки:

— Оце називається охват...

— Засіли за стінкою...

— Та за Юрка п'ять Перебийників можна віддати!

Потім устав Кость,—у нього теж давно лежала анкета, встав і почав стріпувати йоржиком, почав допитуватись бюровців, почав крити. Кілька разів Кирилюк перебивав його, але встав Мусов і сказав авторитетно:

— Так не можна, товаришочок, він має право говорити... Де ж тут демократія комсомольська. Треба вважати, що бюро помилилося... Помилку легко ліквідувати: зараз у присутності зборів розібрати Гарматову справу... Нічого зневірювати хлопця в нашій спілці, коли йому місце в нас.

- Вірно говорить Мусов!
- Правильно!
- Читайте анкету!

Справа була навіть не в Юркові. Обурення проти Кирилюка заставляло злорадо побити бюро... і як воно не спиралося на офіційні постанови—його побили.

6.

Поле було незатишне й чорне... Мрячив дощ... Чи од дощу... чорт його зна од чого,—в душі встала якась мука, якесь бажання... І ще—затопило душу—печаль. Одчайдушна степова печаль, коли під обрієм чорніє рілля, мрячить дощ і вітер наліта раз-у-раз: смикає, тормосить за поли кожущка... і, як заспіваєш, затягнеш безконечно з товаришем: — Ге-ей-гей, вохда волей...—як попливе, простягнеться в осінньому тумані по змарнілих полях та нагадається, як був пастухом і отак співав... і ще багато нагадається,—та й стає солодко й гірко... Такі бувають сльози—солодко од них і гірко... Але тут не сльози—до чого сльози, коли йдеш степом здоровий і молодий, рвеш ногами туге болото, аж клапті летять назад!.. тут просто: забудеш товариша, бо він теж втомлено рве ногами й не говорить, тільки щось співає; забудеш підшефне село й дядьків, що прослухали ввічливо там про де-юре, де-факто, затягуючись, а потім питають:

— А скажіть, коли Антанта дасть Германії силу волі, то поколошкає нас Германія, коли їй дадуть силу волі чи ні?—і в душі так би плюнув на засмічену землю, так би послав цих дядьків подаль і пішов би... Тупе, сидить, курить, закурюється, відпускає бороду і брови на самі очі, у бровах полова й головня з проса, вуса погоріли, бо не викине недокурка, смалить поки не догорить до послиняного—жалує, а прийдеш—він увічливо прийме, наче сороківку дарує тобі, а потім питає, чи поб'є нас Германія, коли їй дадуть силу волі—і питає по-філософському, з усмішечкою і з косими поглядами на присутніх—убив, мовляв, таким розумним запитанням... огидно!

Чи втомився Юрко, чи просто давно був сам із собою (а товариш не збавляв настрою—не почувався, занадто цільне було степове роздолля й вітер... занадто було самотньо й удвох)—забув дядьків, забув курси, інтернат і балачки про колективізм... забув суперечки й доповіді в підшефному кавескадроні, і од чогось—встало життя все перед очима з маленьких літ... служба у Крежмінського і Троцький у вікні з вагону і юнкер—як він оглянувся і сказав:—Юрко...—так і чується.

— Ех!.. сволоч!.. Тоді вже „Юрко!“... А як загнати, то... Давав книжки... балакав про Україну... отже й вона—оце поле сходили вздовж і впоперек дядьки й дівчата. А тепер туман—ходять ворони—оце й Україна... Поле в тумані, дядьки з головнею у бровах, ворони—це й Україна... „А він каже!“—подумав Юрко й недодумав... „знаєм, брат“... і згадав той вигляд, що на лиці в людини, коли вона стає звірем, коли вона згадує в собі звіря і показує клики—як тоді юнкер... Так легше—нагадати юнкера звірем—тоді він забувається...

„А де тепер?“... подумав і захотілося закричати... Так зробилось боляче.—„Наталя“... Ну де? Де?.. Кажуть—учитель бив... скромненьку, тиху Наталю бив білий пасічник!.. Кажуть, що Наталя десь зникла з села... Може пішла у Кругле Озеро до батька, а може вмерла... а може в наймах де. Ех, життя ж її—таке ж бентежне!—двоє їх таких—вона й Юрко.

Йшов і думав.

* * *

Юрків товариш, Філя,—Філарет Ценський—син безробітного диякона з Рідкодубів. Врешті батько Філін тепер почав фершалувати, він дістав собі „Домашнього доктора“ й „Первую помощь“ та й ходить лікує дядьків. Філя вчився в закритому пансіоні, потім чомусь у трудовій школі й зараз на педкурсах.

Він іде трохи згорбившись і розмахує довгими руками. Голова йому подалась уперед і безвільно обвисла верхня губа...

„Чого йому семинаристові шльопати отут по болоті?“,—думає Юрко. потім думає про інтернат, про соціальне становище, про різні чистки, Нагадується Філіна заява в газеті „Червоне село“. Філя зрікся батьків і вступив до комнезаму. Філя пише у курсантській газеті „Червону лірику“.

„Револуція відбулась пролетарська, і на обрію повішено червону зірку. Майбутнє, як грім, фанфара побідня, а ми по бідності, не можемо зріктися „вчора“, ну такого незмістовного, від чого одвертається інтуїція“.

Юрко майже не розуміє Філиних писань, але якось відчуває їх, як відчуває Філю. Філю можна тільки відчувати. Філя чутливий, бо він страждає од самого себе, од свого походження. Філя вміє обніматись і бродити містом увечері з простаками. Але Філя має своє особисте складне життя—життя своїх блокнотів, малюнків, книжок... і там у своїм житті Філя зовсім не такий, як між хлопцями... Це вже помітив Юрко і за це він не любить Філю і любить за це, бо Філя приваблює, цікавить...

Юрко не знає, що Філя дивиться на життя зверху, піднімається над його забрюханим кривавим маревом і скривлено тоскно спостерігає...

„Я пережив ту ступінь культури індивіда, коли вона неодмінно буває класова... За робітничу владу я можу віддати життя не тому, що я пролетар, а тому, що я вмію думати... і що каплю крови на пальці я можу відчутти також сильно, як і цілий цикл революцій... Мені іноді здається—і це факт—що я керую світом... Марат і Гарібальді й Ленин це ті, що виконують мою волю без моїх директив—упереджено. Бо життя світу це мое царство й за ним я тільки стежу... А в ньому роблять мої... Це не значить, що я ідеаліст. Сам я розділяюся—і одна моя половина грає виконавцем моєї філософської волі:—я читаю доповідь у кавескадроні й ходжу у село Три Грабки“...

Філя йде тепер із Трьох Грабків і думає подавшись наперед головою...

Філі—саме Філі, хоче розказати про себе Юрко. Філя зрозуміє: от тепер Юрко в правлінні кухні, Юрко читає і сперечається. Юрко здає звіти й ходить по шефству, і ніхто не знає, що цей спокійний курсант уже жив, що він любить якусь черницю, що він блукав без шляху, виривався з-під тягару дядькового господарства й дядиного спокою і хотів бути чоловіком, хотів знати так життя широко, як Женьо, хотів знати й сам діяти у великих справах... Може це тому, що в нього в хліві не було сумної телиці, як в Антона... Може тому кидався на все, куди кликали—так згадується перон і стрункий хлопець, такий от як він тепер, біля потяга... Тоді їхав Троцький...

— Ти бачив Троцького?—в'яло питає Філя...

— Мало того, що бачив... Я Троцького навіть... так, я хотів його вбити... Ну от слухай, як це було... Тільки ти ж розумій як це було... ну, так би мовити—де-факто... Бо в нас усе де-юре підходять... от як би ти був такий... комсомолець, то ти б сказав просто: Юрко хотів убити Троцького, а Троцький це вождь... А вождя не можна вбивати, бо це контр-революція... Ну, от так сказав би Петрик... „Отъявленная контр-революция“!.. А треба знати як це було... як я тоді...

— Чудак, ти передо мною не захищайся... Я знаю... Розкажуй...

* * *

Хтось казав, що Юркові анкети в горкомі. А хтось казав, наче б Кирилюк висловився такими словами: „Юрко, Костик і Сергій не будуть у комсомолі“... Хіба це цікаво, що сказав Кирилюк. Кирилюка боїться, ненавидить і вгощає курсантська маса, а Юрка любить курсантська маса, бо Юрко одверто, іноді різко говорить, і говорить кострубато, свіжо; Юрко захищає, Юрко співає у коритарі інтернату, жартує і танцює.

Юрка люблять комсомольці... але Юрко ще не зовсім уміє бути комсомольцем... На курсах бути комсомольцем—це або різати поперек усьому, або товаришувати з Кирилюком і згоджуватися на зборах... Ріже поперек Мусов, але Мусов чудакуватий, і хлопці коротко характеризують його між собою: Перебійник до Петрика:—контужений...—скоса очима показує, як Мусов у гурті оповідає про польський фронт.

Так. Кирилюк заговорив із Філюю „з підходом“ („До всього треба мати підхід“).

— Все-таки комсомол...

... Сиділи у лекторській...

А у Ценського, з його філософським розумом—боязлива душа... Може колись він і заправляв поповичами, але тепер... обставини, соціальний стан... Ценський Філя, чудовий, вихований хлопець, боїться навіть за свою маніру говорити, за свій лексикон—і старанно демократизується...

Філя так: говорить, говорить, а потім спохватиться, що не треба б про це, та вже не стримається...

Кирилюк заговорив про комсомол звисока...

— Все таки комсомол...

— Комсомол—це не „все таки“—перебив Філя.

— Комсомол—потрібна організація, безумовно. Навіть не так... без комсомолу не прищепити суспільству організовану методу діяльності...

Філя усміхнувся...

Кирилюк переглядав свою теку. Нерозлучний з нею був, вона така ж знайома всім була, як і Кирилюк: сіра в дрібненькі хвилики й хитрі закрутки на рідках...

— Між іншим—сьогодні твоя заява на бюрі розбирається...

— Хіба?—випростався у стільці Ценський і повів очима. Кирилюкові здалося, що хлопець зблід...

— Росте ячейка...—сказав Кирилюк. От Гармату маємо в горком подавати... Да... ц... ц... Ти, здається, з одного з ним села... Чорт його знає... Я його не зовсім вивчив...

Філя помовчав. Ковтнув слину.

— Я його знаю... Мені здається, що Юрко... Я не знаю, я не нав'язую осередкові... розумієш... Я думаю, що Юрко—більшовик.

Це в Кирилюка не в'яжеться—можна бути комсомольцем із дисципліною, можна бути членом партії, але...

— Більшовик по духу... Він якось так виховався... Потім—він натура сміла й віддана своїй ідеї... Взагалі сильна натура... коли його не взяти до комсомолу... розумієш—це шукаючий хлопець,—хоче сказати все зразу Філя,—перехоплює сам себе й захищається, а Кирилюк сидить і зрідка цмакає...

— З цими шукаючими багато іноді клопоту...

— Може бути, але, бач він комсомол найшов і це вже в нього незмінне здається... Він же шукав, коли був малописьменним селяком, а це що-небудь значить... от я тобі розкажу один випадок („Ой, не треба,

не треба про це — перехопив себе Філя в думці, але вже не спинявся). Гармата якось наймицьким інстинктом найшов дорогу до комсомолу, вийшов навіть з оточення ворожих елементів...

— Ну, ну за випадок розкажи...

І Філя з оборонними вставками й поясненнями розказав про замах на Троцького... Потім довго оперував Юрковим словом — „де-факто“. Воно йому сподобалось (у цей час без цього слова не було жадної доповіді... Все в'язалось із визнаннями РСФРР...)

— Коли дивитись на цю справу де-факто... — слово це не вклеювалось і Філя бачив із досадою, що він слабкий проти Кирилюкової мовчанки... що Кирилюк паралізує його своїм скептичним поцмакуванням...

Прийшов політком. Сів, часто беззвучно видушував свого носа в хустинку, запалив і дивився на анкети. Збиралося бюро. Кирилюк не слухав Ценського, він устав і вийшов у коритар за Перебійником.

Філя сидів на бюрі, хотів швидше вийти, дихнути повітрям... Накурили... Атмосфера гнітила.

Кирилюк висловлювався про культурні сили, про користь їхню для комсомолу... Зазначив, що Філя через рік кінчає курси... про кращих хлопців з „інших“. Філю прийняли...

* * *

Просихали тротуари. Під шовковицями дві нових дошки розкрились з-під снігу і приємно стукали під чобітьми.

Юрко догнав Кирилюка.

Він ніколи не говорив із Кирилюком нічого крім того, що стосувалось комсомолу. Він не вмів підроблятися і примушувати себе.

— Ну, як же з моїми анкетами?

— З анкетами?.. Ми їх не так просто передамо. Ти от розкажи краще про Троцького.

— Що про Троцького?! Хто це тобі тріпав уже?

— В нас не тріпають, товаришу. Ви повинні знати... Виходить, що я тріпаю...

— На чорта таким голосом говорити! Ну, була така справа, так що ж з цього. А хіба потім я не був під його командою, хіба я не був у Червоній армії...

— Про це поговоримо. Бач, ходити з бомбою на Льва Давидовича... хі-хі...

— Залиш ти, Кирилюк. Всі ви були недавно — хіба не знаю я оцих курсів... Всі ви шипіли, ну а я ходив з бомбою... Врешті петлюровцем я не був.. Ну, а тепер плювати мені. Я червоноармієць, я хочу й буду в комсомолі. Там моє місце.

— Ну, це побачимо.

— Ти передавай анкети, а я на горкомі все розкажу. Скажи, щоб мене викликали...

* * *

Звичайно, горком не викликав. Юрко написав заяву до бюро осередку.

Прошу не маринувати мою справу й передати її до горкому.

В дев'ятнадцятому році я дійсно хотів зробити замах на тов. Троцького, але я тоді був хлопчаком, наймитом у куркуля, то й підпав під вплив одного безхребетного хлопчака, петлюрівця. Цей безглуздий вчинок я давно стер, добровільно пішовши на фронт і прошу не перешкоджати мені вступити до лав спілки комуністичної молоді України.

Юрій Гармата.

Справу розібрали. Знову зрізалось бюро, але політком довго мовчав і врешті рішуче висловився:

— Одсувати Гармату не можна. Авторитетний хлопець, збори не тільки не визнають його вини, а ще й сміятимуться... Бюро й так уже здискредитовано...

Руката, сміхотлива, галаслива маса стала перед очима бюро, і Кирилюк поклав анкету в теку, злорадо усміхнувшись якійсь новій думці. Диктував Перебійникові стиха:

Вважати справу з обвинуваченням Гармати в контр-революції безпідставною. Товариша Гармату від комсомолу не одводити і справу передати в горком.

а потім на вухо додав:

— Буде він бачити комсомол, як я свої вуха... Ти знай діло.

7.

Просохли дороги, Буг київів тілами. Наливалися білі ягоди на шовковицях.

Курсанти запарали вчительські городи й обкопали шкільний садок... готувалися до літньої перерви.

Юрко навідувався до горкому. Від зборів до зборів чекав, що викличуть уперед на кін і прийматимуть, але на кін виходили сутулі міські юнаки, виходили дівчата з „круцьками“ біля вух з-під червоних косинок... виходили кріпкі селяки й відповідали на запитання, дивлячись з-під лоба, а Юрко сидів—його не викликали.

* * *

Перед самим розпуском у місті зустрілися Кирилюк і Гармата. Юрко сказав:

— Слухай, Нечипір. Я був у горкомі...

— Да!—перебив Кирилюк,—між іншим: візьми у Перебійника анкети: заповни... Я шукав—десь загубилась твоя справа... Я думав, що її передав техсекретар... словом ти заповни...

Юрко почервонів.

— Ти, брат, поробляєш не на користь нашої спілки... Це шахрайство... Я подаю сьогодні ж заяву до горкому... Ти заховав мою анкету... мене ввесь час дуриш... Шахрай... у комсомолі.

— З такими словами ти до союзу не пройдеши... Раджу не заводитись... Візьмеш сьогодні ж анкету... а за „шахрая“ я поставлю на бюрові... Тебе там трохи втихомирять... Дисциплінки, товаришу, бракує вам... і нічого ходити до горкому—за це теж получиш... Для зв'язку з горкомом є секретар... А то анархізм якийсь заводити...

— Ух, і шахрай, шахрай! Як нахабно говорить...—казав наче сам до себе Юрко, злісно дивлячись у нахабно-спокійні Кирилюкові очі.

* * *

Сидів за столом і чекав засідання. Перебійник щось писав, Мусов дивився у вікно, де з-поміж зелених тополь видно весняну вулицю...

Юрко чув, як у дверях Кирилюк казав політкомові:

— Тут склочний елемент... Треба вияснити.

На засіданні говорив:

— Хлопець надокучає горкомові... Ходить мало не кожний день, шукає своєї справи. Справа може й там, а може й загубилася... Я не певний... Але Гармата не вірить бюрові, більш того—він мене назвав комсомольським шахраєм. Я вважаю, що справа ясна... Гармата ще не є комсомолец, ще не навчився комсомольської дисципліни...

Юрко попросив слова. Говорив довго, широко, жаліючись перед бюром на секретаря, дивувався:

— ...Я ж кажу чисту правду... Хіба можна цьому не вірити.

А як політком, усміхнувшись, глянув на бюровців, сказав:

— Чому ви думаєте, що вам треба вірити, а секретареві осередку не вірити? Як би ми вірили кожному, хто вступає, більш ніж секретареві, то...

Юрко пошкодував, навіщо він так багато говорив. Їдке обурення налило його щски кров'ю... Він встав і несподівано сказав:

— Закони святі, а виконують їх...

— Прошу зафіксувати,—звернувся Кирилюк до Перебійника,—що товариш Гармата комсомольське бюро назвав супостатами.

— Фіксуйте,—кинув Юрко. Потім звернувся до політкома:—Дозвольте вийти.

Швидко, не помічаючи круг себе курсантів, пробіг до інтернату і просто до секретарєвого ліжка. Відкинув подушку й побачив, що догадка його справдилася. Його справа лежала з самого верху на рядні. Тоді прибіг до бюро і в мертвій тиші поклав на стіл анкети й заяву.

— Будь ласка, я більш не ремствую на бюро. Була в секретаря під подушкою...

Кирилюк не збентежився. Він підійшов до Перебійника ззаду й голосно сказав:

— Прошу зафіксувати, що товариш Гармата, не будучи членом комсомолу, самовільно копається у матеріялах комсомольського осередку. Що товариш Гармата по-зłodійському, без дозволу лізе до речей секретаря осередку.

8.

Як надходить весна, як уже літо, то на села йдуть комсомольці курсанти, робфаківці. Їдуть у відрядження, у відпустки, на роботу й на спочивок.

А там стерні, трави і в тінистих лісочках грибами й вогким мохом пахне. На селах там клуби, сільосередки. Там сестрички. Там у темній ночі відновляють образи... Там хрест дубовою колодою бовваніє і бовваніють люди.

Пішки, прочанами. Гуртком. Порозходяться на роздоріжжях. Юрко піде з Філею сам... Їхнє село недалеко от того хреста, де влаштовано чудо.

— Біля хреста пошмаємо.

— Слід би тут пополуднувати.

Ніколи. Філя вийняв сало, Кость хліб,—діляться і йдуть. А сало тлусте, тлусте! По пальцях тече й на губах лоскоче сміх. На тротуарі оглядаються стрічні.

Юрко перекусив, оддав хліб у корзину й швидко пішов до міста, аж біла сорочка трипотіла на вітрі.

Купив книжок для лікнепу, зайшов до горкому.

Потім швидко йшов підбігаючи—доганяв своїх.

На шляху раз-у-раз переганяв людей, що на ніч поспішали до хреста. Думав: „Ну, й вислала ж вас Українонька з усіх кутків, із самих темних, із самих лісових“.

А вони йшли в полотняному й крапному, в тернових білих і синіх хусточках, — недовірливі й мовчазні.

Забалакував. Інші не відповідали, бо був у кепці і з значком Ленина на грудях. Інші зразу оглядали, скрадливо й оцінюючи, і вже потім кидали яке-небудь слово: — З поля йдемо... або що.

Йшли лірники з торбинами. Вони дуже нагадували спекулянтів. А коло них отой Івась, Катеринин безталанний синок. І сумний такий, смаглявий, гарний. Загорів обвіяний, з голубими очима, як вітер польовий.

Йшли міщани, якісь далекі чудні в фальшованій одежі. Йшли поляки. Йшли й почувалось: усі так якось скупчені, наче у ворожій таборі, наче їх ще сотню разів запитають, куди йдете й — документи.

— Ох хутори, ох села! — вголос промовив Юрко.

Переганяв комсомольців міських, веселих без шапок. Перекидався одним-двома реченнями і йшов далі. Йшли вони всі туди, де журавлі скриплять, де верби над криницями, де на стерні Спасова борода зав'язана.

Крізь намітку вітру виднілись здаля з кошиками розсипані по шляху. То значить вони.

Догнав.

На горбі, на тлі прозорої далі стояв Ценський. Очікував. Руки сплів за шиєю, позу наструнила втома... Юрко чомусь приглядався зацікавлено: велика муринська з чорним волоссям голова, блідозасмагле зеленкувате обличчя, немічний вигляд.

Приглядався і думав: нічого парняга, тільки шкода, поет. І нагадалось: як ідуть щедрою весною на бульварі на лекцію, він каже: — Знаєш? Я зрозумів життя!.. Я знаю, що ми реальні в реальному світі... Я її знаєш, сказав: — „...червоні шляхи“, а вона: — „ви балакаєте й пишете брошурочною мовою“. Я її назвав ідіоткою. Так просто й назвав. А про що ж і як писати? Про те, як таємничі сфінкси в пустелях плачуть, про героїчні рапсодії й психопатичні симфонії?

— Про що ж ти пишеш?

— Про брошурочне й брошурочною мовою. На сфінкси плюнув. Знаєш, я переламав себе... Вдалося. Але знаєш... слухай, Гармато, ноді в душі моїй прокидається бог добра й бог зла... От як отака ніч, як пахне, як квітень, — розумієш. І я боюся тоді, щоб не стати соціал-зрадником... Зрадником... Я тоді не більшовик.

Зараз Юрко нагадав зміст цих слів і якось просто побачив душу цього товариша, якому прокидається бог добра й бог зла, як і в багатьох наших слов'ян, — і подумав: „з інтелігенцією дійсно треба обережно що до приймання в комсомол. Що ж учився братишка, читав, от і виріс. Хоча шкодити такі нездатні“.

Філі видно було за Бугом корчі, лісочки. Може там романтика, може там покопало знарядами, але далеко за Бугом, далеко видно!..

— Так би прогнав велосипедом... ух, як це, як швидко до неможливості! — аж викрикнув. А Юрко стоїть, дивиться, і наче іскорка призирства в його очі.

Ценський помітив, опустив руки і швидко:

— Ну, розуміється... Ну, ясно безглузда це... врешті ти ж знаєш, що я не їджу на велосипеді... Йдемо, чи що?

І швидко повернувся до Юрка потилицею.

Хрест на горбі стоїть, розіп'явши руки. Покорою дивиться на села, хутори, ліски, а за плечима чавунка... Довгі роки стояв і чатував. Приїжджали ешалони, скалила зуби розбитими щелепами ранених війна й штикуляла на костях назад... Бігли з лісу через поле поза станцію з фронту; змовлялись, об'єднувались за насипом і гналися туди, до

зимнього палацу, до столиці... А потім ішла революція, але хрест стояв, розіп'явши руки над чавункою, дубовою традицією.

Йшов один молодий з карабіном. Посвистував, дивився на хрест, кашкета збив на потилицю, сорочку розхристав... Зняв гвинтовку, націлювався—гах!—і пішов далі.

Це було тоді, як заварилось партизанством, повстаннями, як на чавунці з'явилися бронепотяги, а понад чавунку могилки й могили, біля насипів та мостів.

Куля пробила божі образки, пройшла знизу вгору поіржавілу бляху й вийшла з того боку.

Заросла дірка в дереві мохом, почорніли скалки, вуглем стали. Йшли дощі, танули сніги і стікали краплі з-під одсталеної бляхи, обмиваючи іржу на лаковані ризи. Чорна рисочка засохла на образку й роками чекала. Чекала як у кінець розтріпаються голодні пошарпані подоляни...

І почалось. Звелись села й пішли на чудо дивитись, молитись б'ючи в туберкульозні груди. Пішли мовчки до хреста, де кров текла з рани й не повірили лабораторіям, газетам, промовцям. Заснували туди й сюди по шляхах, прийшли з кордону польського, подав Почаїв руку. „Зібрали,—каже,—нас дванадцять та й вирядили: йдіть, християне, та подивіться, і приходьте“... І пішли з іконою. З усіх боків полетіли кострубаті чутки, зростали на селах. І багатьом захотілося покинути бительню, город, садок, село, йти з жіночками, не знаючи, де спиниться, як до Іерусалиму, як до кринички з клуночками.

Перед тим як вийти з міста Юрко бачив: по тротуарі, де котяться велосипеди, де резинотрест пахне дитячою грою в м'яч, де непачки йдуть пружинисто й струнко,—човгає спітніла від спеки, налякана містом жінка, виставивши груди з дитиною на руках. Дівчина років восьми вчепилася їй за спідницю... А з балкону дивиться губполітосвіта.

* * *

Спека спадала. А на обрії журавель над святою криницею все кланявся, кланявся, кланявся. Це паломники тягнули воду, мили руки, обмивали рани, хворі груди, очі; набирали в пляшечки, баночки й розносили заражену мутну водицю по всіх закутках України.

Стояли возами, таборами від вузької колеї до широкої по Павлівських полях і по-під лісом до Вільхової.

Всі шляхи кишили комашнею.

Хлопці вийшли на насип залізниці й дивились. Щось у цім тисячнім таборі нагадувало великий рух народів.

Отаборилися скитами, а до них із губвиконкому автомобілі—й наче привезли з собою Америку. Поїзд поштовий мчить, шелестять посадки, а від хреста на чавунку дівчатка у віночках дременули, забувши всю урочистість.

З молитвами на крикливі мотиви зійшлись і одним стали: великим звірем із далекої допотопності... З'їли всі тактики осередків, рад і комісій, ігнорували всі промови, позбирались кутками, позажмурювали, поморщились проти сонця та й тягнуть молитовні пісні, здалеку „у пустині оселився“ звучить як „там дівчина жито жала“.

Урочистістю випадку зовсім не відкидались закони масових скупчень: тут були каліки, сліпі, тут відкрився базарчик і скажена спекуляція образами, свічками, молитовниками. Тут була черга біля корита й хаос біля святих квіток. Тут також кричали: „р-р-ра-зойдись“... Тут була юрба.

Якась тітка сумним голосом говорила:

— Будем просити, будем писати прошенія, будем ходатайствувати, щоб нам таки дозволили в Новім Іерусалимі церкву поставити. Ми й любим совєцьку власть, ми й служити будем їй вірно, але хай нам дадуть таки поставити церкву...

* * *

Втомлено йдучи додому, хлопці тихо й затурбовано обмірковували якусь справу.

* * *

Ксеня ставила на стіл вечерю. Побачивши Юрка у дверях, вона поставила горшка, швидко витерла руки хвартухом, поправила хустину й обтерла губи, наче на весіллі перед тим, як цілуватись.

— Юрко! Оце їй-богу не чекали вас!.. Сідайте... Я покличу Івана. Він заметини закидає біля хлівів.

Дала руку, вклоняючись, і вибігла, а з порогу було чути:

— Слухай, Іване! Юрко приїхав, іди до хати...

— Ну, сідай же, Юрко... Ти ще виріс! Як дуб! Диви-но, аж страшно!

Вийшов чорний у брудному робочому вбранні Стенко й солідно привітався. Йому було наче трошки ніяково перед чистеньким Юрком за своє вбрання, і він сів зразу ж за стіл.

— Що ж там у місті? Та похудав ти наче, Юрко... Сідай ближче... Ну хто нас визнав за останній час?.. Ти надовго?

— На літо. Будем робити, Іване?

— Будем, Юрко! Згадую тебе часто, бо в мене вчиться зараз такий йолоп, що й як я його терплю! Мій батько давно прогнав би. Ну, так що ж газети пишуть?

— Так щоб що-небудь цікавого, то мало. Грошики от свої матимемо.

— Ну, а Франція скоро нас визнає?

— А чорт її знає, може й визнає коли.

— Я так потерпаю,—хитро підморгнув Стенко,—щоб вони зразу не визнали, а потім не прийшли нам боки нам'яти. Га?

Глянув Юрко пильно на Стенка: брови з сажею, чорний, до ночі заметини закладає... І подумав Юрко: „Це ж зовсім отой дядько з підшефного... Тільки молодий ще, не так обріс“.

Вечеряли. Юрко гаряче розпитував, що робиться в селі, бо думав поробити літом.

— Та нічого. Інтелігенція розбрелася. Іноді так тільки по старій пам'яті сходяться... Не знаю я їх тепер. Так коли хіба чарку з ким смикнеш.

— Читальні нема в нас?

— Та-а!.. Нічого нема. Є комнезам. Підеш, покуриш там із дядьками та й тільки розваги. А то все отут зі своєю сидимо, та от третє вже маємо. Приобретаємо їдаків, щоб менше продподатку давати...

— Та-а-к... Це штука гарна... Так я у вас ночую, чи що? Взавтра вже десь шукатиму місця,—глянув Юрко на Стенка, на Ксеню.

— В нас і будеш, хата велика... Робити будемо разом, чого там по людях... а то ще, як стара скаже,—засміявся Стенко, встав і витер губи рушником, не знімаючи його з кілочка.

Без довгих балачок почали стелитись. Стенко ліг із Кsenєю—долі, а Юрка поклали на тапчані...

Юрко довго не спав. Стенко хропів давно. На другім кутку співали, м'яко чути було в розбиту шибку.

* * *

І от вони вдома. Філя Ценський і Юрко Гармата. В селі вони перші комсомольці. В селі маленька тиха сільрада. Головує Адамчук, ходить до Бучової—студентки, а в студентки мед—у Бучі пасіка на весь повіт.

— Ех,—зідхнув Юрко. А Філя підводить:

— Куркуль посідає. Економічно сильний. Дядько Михайло заявляє, що розкулачення заборонено від другого квітня—і спокійний.

— Попович у комнезамі, куркуль у комнезамі... Синаша на збори велосипедом приїжджає...—це каже Кость. Це лірично.

Гнат не сумує.

— Ти думаєш, це випадково, що ми приїжджаємо в село. Ні, це закономірність. Два комсомольці на село—це щось на зразок середньо-суспільного...—качає по Марксу.

* * *

За селом пахучі ліски, а на прогалинках суніці іскристі, налиті, на прогалинках дрік і незабудьки, а дуби великі, старі, ще від них називається село Рідкодуби. Тінь од них по селу і спокій...

Там дядька Степана трошки комуна допікає, реєстрації... Трапляється і затаїти клинчик земельки... ні, бо де ж таки! Тітки б нічого, тільки нащо про батюшку таке казати! Навіть стара вчителька незадоволена з деяких ораторів (на сході):

— Це вже лишне він, не годиться.

А жіночки так тільки глянуть на нього з співчуттям та покивають головами...

Дівчата сумно співають „За тюремної жезельной стеною“ (з тюрми дезертири привезли), а червонопика Оляна, ляпаючи спідницею:

— Може за більшовика вийдеш, як твоя сестра. Тявко, розумна яка!—та головою так цупко з боку на бік, та задом чванливо...—Ой-ой, без шлюбу...

А то спокій.

Потекли дні, повні, насичені—подихнуло в душу село своїм свіжим вітром із лісу, сонячними росистими ранками, пахощами в'ялих покосів.

Вранці ще Стенко вештався біля клуні, де робили майстри, а Юрко вже йшов до кузні, ставав біля ковадла, брав два молоти великого й фунтовика й починав вигравати, ритмічно нахилиючи голову, де дрібно дзвонив, і піднімаючи обличчя з усмішкою до перехожого.

Була в цій пісні тиха радість... Не було в селі Кирилюка й досадного бюра, що турбує, морочить, висотує... Розгорається вугілля на горні. Біля криниці дядько Матвій—сусіда—напуває коней...

— Добридень... Що, у всі дзвони дзвонимо?

— Доброго здоров'я... Починаємо обідню...

— А піп же де?

— Біля майстрів... Скоро вийде...

Піднімається сонце над сусіднім садком. Дихає міх, іскри з заліза скачуть, розсипаються золотим піском, залізяка смачно шипить у воді й летить із клещів на пісок.

До кузні приходять покурити Степан Очіпок. Степан у собі наче повторює Юрка кілька років тому.

Він гончар, як і Юрко був за малих літ. У неділю, як Юрко колись, Степан бродить по лісі, розглядаючись і посвистуючи. Він любить зброю, але не носить бомб і не кидає їх нікому, бо бомб немає у Степана... Він не любить комуністів... Не те що не любить—потакає своїй матері, а мати потакає тим, у кого робить... Але замахів Степан не вчиняє..., Він любить знайти друкованого листа й перечитати його кілька разів

любить розповідати, що було на театрах і розповідає барвисто, з криком, із рухами. Грає, а не розказує... Він часто каже, що хоче піти в армію, але немає тепер партизанів... У Степана є якесь колишнє Юркове безшабашня, Юркове одчайдушне шукання і тому Степан часто б'є морди своїм одноліткам, бо він запізнився жити з своїм безшабашням: йому тепер у двадцять третьому році всього тільки сімнадцять літ.

Юрко любить Степана, бо відчуває в ньому себе. І Юрко вчить Степана дробів, хоч Степан ще й простої складні не знає... Юрко розказує Степанові про матеріалізм цілими годинами, про французьку революцію й історію України.

У Степана повні смуглі щоки й зеленкуваті одверті очі. На голові—стерня. Брови, як дві межі серед чистого заглаженого поля—порость.

Приходить, копається в залізі, приклепує щось до старого дула з гвинтовки, часто мовчки, а часто подаючи цілий звіт сільської хроніки. Степан усе знає, бо скрізь ходить, скрізь буває, скрізь прислухається.

Приходять дядьки до кузні. Вони говорять про врожай, про садиби. Село хазяює... Про владу говорять мало.

— Хай хто-небудь, аби тихо.

Про революцію згадують так:

— Не пошли боже й ворогам нашим...

В такий час, коли „революцію не пошли боже й ворогам нашим“, коли приймуть владу хай хто-небудь, аби тихо...—села обзаводяться комсомолами.

„А комсомол це штука не вредна“—говорив Штинвага. Все одно в неділю лежать хлопці під каштанами, в поповому садку, і читальня якась є: голова й чотири сільрадівських стіни; і шефи приїжджають...

Тому Юрко стиха й каже ввечері до Степана:

— Підемо до школи сьогодні.—Знає, що Степан скрізь піде з ним. Степан повторює в себе колишнього Юрка, і Юрко це відчуває. Тому Степан перший молодий Юрків товариш. Він копається в Юркових книжках, уривках старих доповідей і конспектах.

Увечері вони йдуть до школи.

У будній день, так тільки іноді нальотом. Курять там, збираються, щоб зговоритись, куди піти, щоб скластись на випивку, щоб посовати шматочки бараболі по шахівниці. Юрко посидить, покурить і додому. Так тільки з деяким перекинеється кількома словами...

А потім почав обробляти хлопців.

— Що ми, хіба гірше всіх?! Комсомол би...

Степан спалахнув.

— Давай, Юрко. Зробимо! Я перший!

Потім ходив до хлопців, підготовляв:

— Гармата в нас буде за старшого. Зробимо!

Хлопці набирались.

Філя—не комсомолец. Так міркує Юрко. Він записався—це ясно. Філя відправляється в ліс і перебуває там дні. Філя щось пише тоненько й вишукано-революційно, лежачи в садку на сонці. Власне Філя з потойбічної сторони революції. Батькаша вчив собі синашу, а синаша писав лірику. Потім бідував, добре вчився, дещо робив і вступив до комсомолу. Він вивчив матеріалізм, марксизм. Під усе вмів підвести причину... і прийняли.

В місто поїхав тільки з пахощами пролісків, із світоглядом м'яким, оксамитним. Це не був навіть селянчук, що любить як парує земля і воли полові, круторогі... Ні, це той, в кого душа з пейзажів і пейзажних настроїв. Сільський поет із тінню солодкою в душі й „Сонячними кларнетами“ в руках.

Місто перетворило, але частенько Філя Ценський збивається на щось голубе, недосяжне. І все спостерігає:

— В мені прокидається бог добра й бог зла... Юрко, за це мене слід дуже суворо судити? Слухай—і чому це так, чому я своїй душі зраджую? Чому я розварююсь у своїй ідилії?

— Ні,—каже Юрко,—судити—це суворо. Ти чесний комсомолец. Так. Ти робив, впевнення твої щирі, при нагоді ти голову поклав би за радвладу, але зраджувати мусиш і будеш, бо в твоїй істоті є щось некомсомольське, той другий бог,—висловлюючись по-твойому... А судити? Та хто ж тебе судитиме? Вас судить історія.

Філя болісно скривився. А Юрко так нахабно, ласкаво:

— Ти інтелігент, Ценський.

— Мені це не цікаво вислухати...—Філя впрів і обтирався.

Це глибока інтимність, це момент у житті Ценського. Це хочеться забути. Філя знає: його виучив тільки Юрко. А в селі Філя ріжеться з куркулями, говорить про попа, про газету, ходить у лісництво від комнезаму—вимагати то за чистки, то сіна, то дров... Вдома заївся, а вдома він революціонер самий дійсний і щирий на тлі безнадійної контр-революції.

Відношення з своїми вилились (як то яйця виливають) у таку форму: Філін папахен читає „Домашний доктор“ і каже:—Ет, ти собі як знаєш. Нічого з тебе не буде.—Врешті вся сім'я махнула рукою. Не питають: куди йдеш, чи прийдеш на обід, де будеш спати. Покинуть там щось у печі—їж. Спи на ліжку, в клуні, чи в дівчат під кожухом—все одно. Філя зник, Філя здемократизувався. Філя не наш. І все таки люблять, усе таки добрі й жалують.

А Філя сидить в Юрка на паркані й каже:

— Чорт зна що, ми якісь кабінетні теоретики: ми не можемо зроби́ти такої пустячної справи.

Справа не зовсім звичайна, а не зовсім звичайній справі Філя вміє віддатися.

— Ми повинні покласти його чолом у пісок, тож двадцять тисяч... Читав? Двадцять тисяч людей! І хворі з усього Поділля, України...

Садком іде Ганнуса, Стенкова сестра.

Говорять притишено і скорочено:

— А як... ну, інструмент?

Задумались.

Сонце під обід. Гріє. Не дає зосередкуватись. Сонце починає вмішуватись у життя, коли приїжджаєш на село. Сонце, зелень і неділя. Коли так чистенько, а Ганнуса вчора заплелася в одну косу з кісниками й сорочку наділа святну, вишиту якоюсь чудною вишивкою.

— В неї стиль Барокко на пазусі,—каже Філя, а Юрко не знає, що таке стиль Барокко.

Сонце це опаслива штука. Як думаєш про роботу, і пахне покіс і садком ведеться цікава дівчина з хорошим станом. То родиться бог зла... І хочеться розтягнутись на траві...

— О-ох!..—Філя зіскакує з паркана, тягнеться на покосі наче зі сну.

* * *

Філя любить вийти з дому через левади й блукати полем. Він не має мети куди йти, але він знає: вийдеш на поле, стежка сама кудись простелиться. Раз зайшов на могилу. Сів, поглядав на село й читав Семенка „П'єро мертвопетлює“ (потім у щоденнику записав: „на могилі читав Семенка. Приємно знущатись над здохлячою романтикою могил“).

Раз зайшов на „вузьку“ станційку, сів самотньо на лавочку й довго дивився на спаризованого собаку, що так робив передніми ногами, наче пробував, чи не провалиться земля.

І от у неділю з левади побрів до „чуда“, де хрест.

Потім увечері обурено говорив до Юрка:

— Я розумію: Ну, як ідіоти—йдуть! Ну, старі фанатики,—я розумію. Просто розвага—це теж є... Але, щоб плакати, щиро плакати перед дерев'ягою,—я не розумію. Це дико. Ти подумай, як це дико! Стоїть тесаним дубом молода, здорова дівчина, склала руки, а сльози по щоках одна за одною течуть, течуть... і капають. Мене вразило,—я побачив, що вона щиро плаче... Ій, розумієш, хлопця б, у неї сорочка нап'ялась на грудях отако-о... Це неможливо!..

— А яка вона з себе?—не довіряючи своїй догадці, флегматично запитує Юрко. Але Філя прослухав запитання. Він розкажує:

— Розумієш, вразило: ярмарочна штовханина; обшарпані, знервовані, запилені, спітнілі, а між ними вона—чиста, молода... Очі під темними війями, а у сльозинках сонце... Таке ж миле! Ех, чорт!

Враз у Юрка очі нагострилися, голова підвелася.

— Слухай!..—і замовк, задумався.

— Ну, що?

— Ти бачив її добре? Придивився?

— Та я півдня за нею слідкував...—Філя догадався, чому так насторожився Юрко:—Твоя Наталя? В неї була чорненька крапочка на оці?.. Вона така трошки бліднувата!

Юрко схопився.

(Далі буде)